

УДК 340.15 (477)

МАНЬГОРА Т.В., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Вінницького Національного аграрного університету.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7010-8768>.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА А. ЯКОВЛІВИМ

Анотація. Розглянуто дослідження історії кодифікації українського права, зокрема “Українського кодексу 1743 року “Права, по которым судится малоросийский народ” А. Яковлівим.

Ключові слова: “Права, по которым судится малоросийский народ”, А. Яковлів, кодифікація українського права.

Summary. Considered study the history of Ukrainian law codification, including “Ukrainian Code 1743 “The Laws that the Nation of Little Russia is Judged” A. Yakovliv.

Keywords: “The Laws that the Nation of Little Russia is Judged” (1743), A. Yakovliv, Ukrainian law codification.

Аннотация. Рассмотрены исследования истории кодификации украинского права, в частности “Украинский кодекса 1743 “Права, по которым судится малоросийский народ” А. Яковлива.

Ключевые слова: “Права, по которым судится малоросийский народ”, А. Яковлив, кодификация украинского права.

Постановка проблеми. Андрій Іванович Яковлів – відомий український політичний діяч, учений-правознавець, історик українського права, член Української Центральної Ради (УЦР), директор канцелярії УНР, дипломат, ректор Українського Вільного Університету (УВУ), фундатор багатьох еміграційних українських осередків, автор численних праць з історії держави і права, звичаєвого, конституційного, цивільного, торгового, процесуального, порівняльного, морського, річкового права. А. Яковлів займався дослідженням історії кодифікації українського права, зокрема “Українського кодексу 1743 року “Права, по которым судится малоросийский народ”. Його дослідження з даної проблеми мають важливе значення для розвитку юридичної науки і потребують вивчення в умовах реформування та створення нових кодифікаційних актів.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідженню кодифікації українського права у працях А. Яковліва присвячені праці К. Віслобокова, Т. Гошко, А. Петрика.

Метою статті є оцінка аналізу кодексу “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743) А. Яковлівим.

Виклад основного матеріалу. В 1939 р. вийшла друком стаття А. Яковліва “До історії кодифікації українського права XVIII в.”, в якій автор торкається причин, що вплинули на те, що Кодекс 1743 р. не дістав офіційної санкції. В 1940 р. А. Яковлів виступив в Українському Історико-Філологічному Товаристві в Празі з доповіддю “Чому кодекс “Права по которим судится малоросійський народ” не був затверджений”. Пізніше в 1942 р. німецькою мовою вийшла праця “Das Deutsche Recht in der Ukrainian” [6], яка містила в собі детальний огляд джерел магдебурзького права в

Україні, які в більшості були також і джерелами для Кодексу 1743 р. Крім того, цілий розділ VII присвячено історії Кодексу, його джерелам, викладові його змісту, впливам німецького права та оцінці Кодексу, як пам'ятника українського права XVIII ст. [6].

У 1944 р. було опубліковано статтю “Нові джерела кодексу “”рава по которым судится малороссийский народ” [4], в якій дослідник подає виклад про джерела, які Кодифікаційна Комісія використовувала додатково до основних джерел, зазначених в царських указах. А. Яковлів характеризує такі джерела: “Хелмське право“ в польській редакції П. Кушевича, “Енхїрїдїон” І. Церазіна, “Оборона сирот і вдов” та “Ужинання дїбр, жонї від мужа тестаментом записаних” Б. Гроїцького, повний переклад на латинську мову саксонського Кодексу “Sachsenspiegel” та магдебурзького “Jus Municipale magdeburgensis” та праці німецького криміналіста Бенедикта Карпцова “Processus juris”, “Definitiones Forenses”, “Practica rerum criminalicum” [5, с. 14]. Стосовно “Хелмінського права”, А. Яковлів виправив помилку Комісії щодо авторства використовуюваного нею списку, довівши, що належить він перу не П. Щербича, а польського правника П. Кушевича [2, с. 368].

А. Яковлів спирався на видані О. Кістяківським тексти та літературу, не маючи можливості в умовах еміграції залучити широке коло архівних матеріалів. Дослідник також використав доступні йому польські, латинські і німецькі джерела XVI–XVII ст., що були разом з Литовським статутом покладені в основу Кодексу [1, с. 10-11].

Над проблемою А. Яковлів продовжував працювати і в повоєнний час, намагався, попри всілякі перешкоди і негаразди, видати монографію. В 1949 р. окремим томом Записок НТШ “Український кодекс 1743 року “Права, по которым судится малороссийский народ” таки побачив світ.

Що ж до роботи А. Яковліва над даною проблематикою, то Т. Гошко відмітила її етапність. Першим кроком стала постановка проблеми, чому проект кодексу “Прав, по которым судится малороссийский народ” не був офіційно затверджений [2, с. 365]. В першому розділі А. Яковлів дає короткий огляд літератури, аналізує праці О. Кістяківського, І. Теличенка, Є. Слабченка, М. Василенка, О. Малиновського, М. Товстоліса, М. Чубатого, з даної проблеми.

А. Яковлів вказує причини, чому Кодекс 1743 р. не дістав офіційної санкції. На його думку, це сталося з двох причин: через навмисне недбайливе відношення російського уряду та через опозицію певного кола українських патріотів, що працювали в Комісії, а пізніше охопила українські правлячі кола, проти зміни Литовського Статуту, як “фундаментального права”, “новим правом”, де в чому відмінним, а також, через недовіри до царського уряду та до його наказу запровадити в Україні нові закони [5, с. 14].

Після закінчення кодексу силами українських правників ніхто з українського боку не рекламував його затвердження, а коли кодекс було повернуто Сенатом, для перегляду, то старшинська рада відмовилась його переглядати, та просила залишити непорушним по давньому Литовський Статут і правові книги магдебурзького права. Таким чином, кодекс не здобув затвердження не тому, що про нього “навмисно забув Сенат”, а тому, що його відкинув гетьманський уряд за погодженням зі Старшинською Радою з мотивів національно-політичного характеру. Внаслідок цього Статут і магдебурзьке право залишалось як основне джерело права й після скасування автономії України й системи статутових судів. На початку XIX ст. Литовський статут став єдиним джерелом права, замінивши собою правні книги Магдебурзького права в магістратських судах, і був чинним в Україні включно до 1842 р., коли був замінений російським Зводом Законів. Причому, деякі норми Литовського Статуту, що стосувалися родинного й спадкового права, були рецеповані X-м томом російського Зводу Законів (Цивільний

кодекс), як партикулярне право для населення Чернігівської та Полтавської губерній (приблизно територія колишньої Гетьманщини) і були діючим законом аж до введення в Україні радянського Цивільного кодексу [3, с. 77-78].

В своїй монографії “Український кодекс 1743 року “Права, по котрым судится малороссийский народ” А. Яковлів здійснює аналіз досліджень з даної проблеми, встановлює обставини створення кодексу та розглядає його джерела, також аналізує його зміст та подає зразки тексту договору (54 додатки). Виклад змісту Кодексу вчений розглядає за такою системою: 1) ввідний закон до Кодексу, 2) державне право, 3) адміністративне право, 4) цивільне право, 5) карне право, 6) судовий устрій та процесуальне право [5, с. 111]. Присвячує свою працю творцям Кодексу – 49 членам Кодифікаційної Комісії, видатним правникам XVIII ст. [5, с. 5], імена яких подає в окремому додатку [5, с. 182].

Основними джерелами Кодексу 1743 р., на думку А. Яковліва були: Литовський статут, “Саксонське зерцало”, магдебурзьке право.

“Статут великого княжества Литовського”, або коротко – “Литовський Статут” – це кодекс законів, що були чинними в Литовській потім Литовсько-Польській державі. Вперше був складений та набрав законної сили 1529 р., так званий “Старий Статут”, що був чинний до 1566 р., коли був ухвалений новий, другий Статут, що називався “Волинським”, бо був призначений, між іншим, для вжитку на Волині. Третій Статут затверджено 1587 р. і він набрав обов’язкової сили 1588 р. на території Литовської держави, в тому числі і на українських землях, що після Люблінської унії 1569 р. були інкорпоровані Польщею. А. Яковлів підкреслює, що – “усі три редакції Статуту були написані на тодішній офіційній мові “руській”, яка найближче стояла до тогочасної української літературної мови” [5, с. 36]. На думку професора українського права, виданням Литовського Статуту завершено попередній процес уніфікації різних правових систем давніх руських земель з національним литовським правом. Замість різноманітного місцевого права: Волинського, Київського тощо, вперше утворено загальне, “посполите” право для всіх частин Литовської держави. В цьому об’єднаному праві значну частину займали давні українські звичаєві норми, стверджені земськими привілеями, що ще в XII ст. були зафіксовані в “Руській Правді”, та процесуальні звичаї українських народних (копних) судів [5, с. 37]. Тому, підкреслює А. Яковлів, Литовський Статут був такий близький до правосвідомості українського народу й був прийнятий в Україні, як “своє власне національне право” [5, с. 37].

Оцінюючи Литовський Статут, як основне джерело Кодексу “Права, по котрым судится малороссийский народ”, історик права звертає увагу на те, що на другу та третю редакції значний вплив мало іноземне право. В першу чергу, відмічає вплив польського права, особливо в редакції 1566 р., завдяки тому, що 1564 р. в Литві була введена польська система шляхетських судів (земських, гродських та підкоморських). Певний вплив польське право мало на норми карного права Статуту. В останній редакції Статуту простежуються впливи римського права, які були не безпосередні, а опосередковані через німецьке право та його глоси [5, с. 39].

Що ж стосується німецького права, то воно теж мало вплив на Статут, як безпосередньо так і опосередковано в цивільному праві і особливо – в карному праві. Запозиченню німецького права сприяли особи, що були покликані до комісії зі складання Статуту 1588 р., серед яких були знавці канонічного й міського магдебурзького права, як, наприклад, голова комісії – віленський єпископ Валеріян Протасевич, та видатний знавець магдебурзького права, королівський секретар і віленський війт, доктор обох прав Августин Ротунд-Мелетський [5, с. 39]. На думку

А. Яковліва, запозичення кодифікаторами Литовського Статуту норм німецького права, сприяло його впливу на норми Кодексу 1743 р. [5, с. 39].

Джерела німецького права, що їх використала Комісія при складанні Кодексу, дослідник поділяє на три групи: до першої належать джерела, що були названі в царських указах, як “права Магдебургськіє и Саксонськіє”, які Комісія назвала “Зерцалом Саксонским”, “...сь приложенными при немь особливо артикулами правъ: Магдебургскаго или гражданскаго (то б то городського) и Хельминскаго” та “Порядок”. До другої групи належать джерела, які Комісія використовувала й цитувала під текстом, але про них не згадала в своїх звітах та в передмові до Кодексу. До третьої групи належать джерела, які Комісія використовувала, але не подала з них цитат [5, с. 40].

А. Яковлів визначає, що джерела німецького права здійснювали вплив на Кодекс в трьох напрямках:

а) запозичення з німецького права надали нормам Кодексу абстрактного характеру, що цілком відповідало прагненням самої Кодифікаційної Комісії;

б) джерела німецького права сприяли збільшенню й поширенню законодавчого матеріалу, що містився в Литовському Статуті, але був уже недостатній для регулювання правового життя в Україні XVIII ст.; особливо це поширення помітне на нормах Кодексу, що стосується цивільного та, почасти, й карного права;

в) також доводиться відзначити негативний вплив німецького права на Кодекс, а саме – карного кодексу Карла V. На підставі цього джерела Комісія значно розширила матеріальну частину карного права, було збільшено кількість видів злочинів і посилено покарання за злочини, також було запозичено покарання, які не відповідали вже правосвідомості українського громадянства та внесено в Кодекс спосіб допиту “під муками” [5, с. 110].

Крім Литовського Статуту й німецького права, Кодифікаційна Комісія використовувала також і українські джерела.

До цієї групи джерел в першу чергу потрібно віднести українське звичаєве право. Комісія визнала за звичаєвим правом силу закону неписаного, яким суди мають керуватися при вирішенні спорів у тих випадках, коли в писаному законі відсутні відповідні норми [5, с. 50].

На думку А. Яковліва, звичаєве право відіграло також немало й своєрідну роль при складанні Кодексу. Як самостійне джерело, звичаєве право було використане Комісією, в переважній більшості, при складанні трьох глав Кодексу, але його роль і вплив позначилися на цілому Кодексі. Як джерело, українське звичаєве право було використане Комісією у формі неписаного народного права, або у формі постанов та розпоряджень органів автономної влади, або ж, у формі звичаїв та практики існуючих того часу адміністративних і судових установ української держави. Але основне значення українського звичаєвого права полягало в тому, зазначає дослідник Кодексу, що воно було використане кодифікаторами для зміни, пояснення й доповнення матеріалу, запозиченого з чужих джерел, а головне – для пристосування цього матеріалу до місцевих умов життя й побуту. Українське звичаєве право було для Комісії засобом, який вона використала для українізації запозичених іноземних законів, воно створило підґрунтя, на якому Комісія збудувала свою “Всезбірку прав, по яким судиться український народ” [5, с. 110].

Крім звичаєвого права, Комісія використовувала, як джерела до Кодексу:

а) гетьманське законодавство: гетьманські універсали, інструкції, розпорядження;

б) договори українських гетьманів з московськими царями, починаючи з договору

Б. Хмельницького з 1654 р. [5, с. 51].

Нарешті, Комісія іноді користувалась і джерелами російського імперського законодавства. Так, на деяких нормах Кодексу помітно впливи: 1) російського законодавства доби Петра I (“Регламентъ Воинскій”, “Регламентъ Духовный”, “Судъ по формъ”); 2) законів та указів за цариці Анни Іванівни. Тільки ж цитат з цих джерел Комісія не подавала під текстом Кодексу [5, с. 51].

Отже, основним завданням Комісії, на думку А. Яковліва, було звести в один Кодекс: Литовський Статут, Саксонське земське (landrecht) та Магдебурзьке міське (Weichbildrecht) право тобто, погодити між собою три, але коли взяти до уваги певну спорідненість німецьких кодексів, то принаймні дві правові системи, що відрізнялися між собою з погляду часу, місця й обставин походження [5, с. 52].

Основними принципами, яких дотримувалася Комісія при кодифікації були: а) зміна системи Литовського Статуту; б) об'єднання законодавчого матеріалу за його змістом та внутрішнім юридичним зв'язком; в) включення в Кодекс нових, утворених Комісією норм на зміну і доповнення матеріалу з старих правних книг [5, с. 57].

Зміна системи Литовського Статуту пов'язана з тим, що зібраний новий матеріал не можна було вмістити в 14 розділах Статуту. Кодекс 1743 р. складався з 30 глав. В Литовському Статуті на першому місці стояли три розділи, що були присвячені державному праву: особі монарха, його прерогативам та охороні від порушення (I), обороні держави та обов'язкам військової служби (II), нарешті, правам та привілеям шляхетського стану (III). Кодифікаційна Комісія змінила цей порядок в той спосіб, що першу главу присвятила вступним постановам про межі чинності Кодексу з погляду території й людності [5, с. 57].

Андрій Іванович відзначає, що Комісія систематизувала зібраний матеріал на підставі вимог цивільного права, додержуючись пандектної системи: в главі X було вміщено норми шлюбного права, в главі XI – норми про опіку, в главах XIV–XVI вміщено норми облігаційного права, в главах XVII –XIX – норми речового права, нарешті, в окрему главу – XXVIII – виділили норми торговельного (власне ярмаркового) права [5, с. 59].

Також позитивні зміни відбулися в кримінальному праві, вказує А. Яковлів, збільшено у Кодексі кількість норм, які містилися в 6 окремих главах, для порівняння – в Статуті 4 розділи. Оцінюючи систему викладу кримінального права в Кодексі, дослідник визначає, що виклад більш послідовний і детальний, ніж в Статуті, виклад норм точніший і ясніший [5, с. 59].

Здійснюючи загальний висновок про систему Кодексу, в порівнянні з системою в Литовському Статуті, А. Яковлів підсумовує, що “вона була більш модерною та задовольняла основним вимогам тодішньої науки і права, її можна було б визнати за досконалою, якби вона була послідовно проведена” [5, с. 59].

“Український кодекс 1743 року “Права, по которым судится малороссийский народ”, професор вважає найвидатнішою пам'яткою діючого права [5, с. 230]. Оцінюючи Кодекс А. Яковлів зазначає: “Повнотою і якістю змісту, способом викладу норм закону й абстрактних правних дефініцій та досконалою юридичною термінологією Кодекс далеко перевищував існуючі тоді підручні правні книги. Тому він значно був поширений в Україні, про що свідчить велика кількість списків, що дійшли до нас; по ньому вивчали українське право й використовували його як авторитетний та досконалий підручник-коментар до Литовського Статуту й Магдебурзького права. Для історії українського права й правних ідей Кодекс “Права по которым судится малороссийский народ” був і залишається надзвичайно цінним пам'ятником, який свідчить про те, що в Україні правні концепції на початку XVIII в. досягли високого ступеня розвитку, а

тодішні українські правники стояли нарівні з найвидатнішими європейськими правниками” [5, с. 79].

Висновки.

Отже, монографія А. Яковліва “Український кодекс 1743 року “Права, по которм судится малоросійський народ”, має важливе значення в українській історико-правовій науці. Він продовжив працю попередніх дослідників Кодекса 1743 р., доповнив та поглибив знання про цей кодифікований акт. Праця А. Яковліва є зразком всебічного історико-правового дослідження.

Кодифікація окремих галузей українського права потребує більш детального вивчення попереднього правотворчого досвіду та історико-правових досліджень кодифікації українського права А. Яковлівим.

Використана література

1. Віслобоков К.А. “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2004. 22 с.
2. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні. Україна в Центрально-Східній Європі / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський (заст. відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.), В. Кононенко (відп. секр.), В. Матях, Б. Черкас. НАН України. – (Інститут історії України; Український національний комітет з вивчення країн Центральної і Південно-Східної Європи). Вип. 12 – 13. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 347-377.
3. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. Праці історико-філологічного товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. С. 70-79.
4. Яковлів А. Нові джерела кодексу “Права по которм судится малоросійський народ”. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Прага, 1944. Т. 5. С. 71-77.
5. Яковлів А. Український кодекс 1743 року: “Права по которм судится малоросійський народ”: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. Мюнхен: Заграва, 1949. 211 с.
6. Yakovliv A. Das Deutsche Recht in der Ukrainian. Munchen, 1942. 232 s.

~~~~~ * * * ~~~~~